

Werbalne i pozawerbalne sposoby wyrażania empatii w języku amharskim

Ewa Wołk-Sore
ewawolk@hotmail.com

አዘኑ ቁስ ሞገሰ
የሰብላውንጌል ወላጆች ስላዘኑ
አዘኑ።

*Azzānu qes Moggäsä
yäSäbläwängel wälağōččsəlazzānu
azzānu.*

*Zasmucił się książdz Moggese
Ponieważ rodzice Seblewengiel byli smutni*

I on się zasmucił.

(Haddis Alemayehu *Fəqər əskä māqabər*, s. 99)

Kultura Habesza

Niniejsza prezentacja jest częścią większego projektu badawczego, którego przedmiotem jest etiopska tożsamość etniczna i narodowa w świetle systemowych danych języka amharskiego. Rozpocznę od zdefiniowania konceptu *Habesza*, którego to określenia mieszkańcy Etiopii używają i prawdopodobnie używali od początków naszej ery na określenie samych siebie. W inskrypcjach sabejskich z końca II wieku n.e. termin ten spotkać można bardzo często w odniesieniu zarówno do położonego w Północno-Wschodniej Afryce państwa, jak i jego mieszkańców (Uhlig 2005, *EAE* II: 948-9). Pojęcie *Habesza* wiązało się bardzo ściśle z państwowością, a więc początkowo z królestwem Aksum, a później z Cesarstwem Etiopskim. Nazwa pochodzi od jednego z plemion południowoarabskich Habesz, które w początkach pierwszego tysiąclecia p.n.e. przywędrowało z Półwyspu Arabskiego na kontynent afrykański, kładąc podwaliny

cywilizacji nazywanej obecnie przez świat zewnętrzną cywilizacją etiopską, w samej zaś Etiopii wciąż znanej jako *yäHabäša bahäl* – „kultura Habesza”. Termin ten jest źródłem nazwy państwa Abisynia, używanego powszechnie do połowy XX wieku, zanim zastąpiło ją biblijne określenie greckiego pochodzenia Etiopia (Mantel-Niećko 1987). U schyłku XIX wieku wraz ze znacznym poszerzeniem granic Cesarstwa Etiopskiego w jego skład weszło wiele sąsiadujących z nim dotychczas grup etnicznych, a termin *Habesza*, używany przez wieki głównie przez Etiopczyków o amharsko-tygrejskim pochodzeniu, rozszerzył swoje znaczenie i zaczął być stosowany przez wszystkich mieszkańców państwa etiopskiego chcących zaznaczyć swoją przynależność do kultury *Habesza*. Jednocześnie kultura ta wzbogacona została wieloma elementami charakterystycznymi dla kultur wcielonych przez nią ludów.

Moim celem jest określenie różnych aspektów kultury *Habesza* u progu trzeciego tysiąclecia, w czasie dotyczącej wszystkie cywilizacje, także etiopską, wszechobecną globalizacji. W tym przedsięwzięciu jako materiał źródłowy posłuży głównie współczesna literatura amharska, język mediów oraz przykłady mowy potocznej pozyskane w wyniku wywiadów oraz uczestniczącej obserwacji. Język amharski pozostaje w Etiopii *lingua franca*, a liczba jego użytkowników stale rośnie: staje się on pierwszym językiem coraz większej liczby młodych Etiopczyków, którzy nie mówią już macierzystymi językami swoich rodziców (Meyer, Richter 2003). Jest również najchętniej wybierany jako drugi język, służąc komunikacji międzykulturowej i stając się jednym z wyznaczników kultury *Habesza*.

Język a emocje

Dotychczas w ramach tego projektu analizowane były różne sposoby werbalizowania pozytywnych i negatywnych emocji w perspektywie społecznej wśród użytkowników języka amharskiego. Emocje stanowią bowiem bardzo ważną część naszego życia jako jednostek, a werbalne i pozawerbalne sposoby ich okazywania są wizytówką społeczeństwa, do którego należymy, mówiąc wiele o wartościach, jakim ono hołduje (Athanasiadou, Tabakowska 1998,

Harkins, Wierzbicka 2001, Santangelo 2006). Emocje wyrażane w różny sposób w różnych kulturach i językach są również integralną częścią językowego obrazu świata charakterystycznego dla tych kultur (Bartmiński 2006). Świadomość faktu, że świat składa się z wielu jego obrazów kształtowanych przez rozmaite czynniki ma wielkie znaczenie w relacjach międzykulturowych i prowadzi do głębszej wiedzy pragmatycznej, a także zrozumienia różnych zachowań. Walter Ong zauważył na przykład, że cywilizacje, w których słowo mówione kształtowało świadomość społeczną, takie jak cywilizacja etiopska, różnią się od tych, u których podstaw legło słowo pisane tym, że są bardziej empatyczne i zaangażowane (Ong 1999).

Badania naukowe dotyczące emocji w języku amharskim rozpoczęła dopiero niedawno Mengistu Amberber (2001) rozważaniami nad tym, czy proponowane przez Annę Wierzbicką uniwersalia językowe opisujące emocje potwierdzają się w języku amharskim. Autor, prezentując ogólny obraz semantyki niektórych wyrażen emotywnych, wyłonił semantyczne jednostki elementarne definiujące pozytywne i negatywne emocje w języku amharskim za pomocą rdzeni:

(1) ደስታ *dässätä* ‘cieszyć się’

oraz

(2) ለህላ *azzänä* ‘smucić się’

Ściśle związana z pozytywnymi i negatywnymi emocjami empatia jest bardzo ważna w kulturze *Habesza*: wspieranie bliskich w smutku (ለህላ *azzän*), a także dzielenie ich radości (ደስታ *dässätä*) jest wręcz uważane za obowiązek każdego sąsiada, przyjaciela, nie wspominając o osobach bardzo bliskich, jak członkowie rodziny.

Empatia po amharsku

Współodczuwanie widoczne jest w Etiopii na każdym kroku, począwszy od powszechnego wspierania datkami ubogich. Znamienne określanie żebraków jako:

(3) የኔ ብጤ *yäne bəṽe* ‘ktoś taki jak ja, w moim rodzaju’

jest niczym innym jak właśnie wyrazem empatii i niejako emocjonalnego dzielenia ich losu. Służący wywołaniu empatii charakterystyczny gest wyciągniętej ręki, bądź też inny imitujący wkładanie do ust kawałka yndżery (etiopskiego chleba) z towarzyszącym temu charakterystycznym cmokaniem nigdy nie pozostaje bez odpowiedzi w postaci jałmużny lub przynajmniej formuły:

(4) አግዚኦብር ያሳጥህን *əgziabher yəsṯəh/s* ‘niech Bóg Ci *m/f* da’

wypowiadanej w przekonaniu, iż kiedy los się odwróci, Bóg nie pozostanie obojętny na potrzeby osoby wymawiającej te słowa. Fortuna bowiem kołem się toczy i co jest dziś twoim udziałem, jutro może spaść na mnie, więc lepiej się zabezpieczyć. Wzbudzeniu empatii ma również służyć zwrot:

(5) ወገኖቼ *wägānočče* ‘moi pobratymcy, krewni’

używany jako argument przez żebraków, gdyż faktycznie z tymi, do których jest skierowany łączy ich przynależność do kultury *Habe-sza*. Inne zwroty wywołujące empatię używane w podobnym kontekście opierają się na rdzeniu አዘኑ *azzänä* ‘być smutnym’. W jednym z nich sufiks *benefactivus* ልኝ *llaññ* dodany jest do *imperativu*:

(6) አዘኑልኝ *azzännulləññ* ‘zlitujcie się nade mną, pochylcie się nad moim losem’

Inny może być używany nie tylko przez osoby dotknięte ubóstwem, ale przez wszystkich:

(7) አያሳዝንም? *ayasazzənəm* ‘czyż nie jest to zasmucające?’

Występuje często z charakterystycznym cmoknięciem, o którym była już mowa, a które jest chyba najbardziej wymownym sposobem nie tylko wywoływania, ale także okazywania empatii w Etiopii. Jest automatyczną reakcją na smutne wiadomości (o chorobie, kradzieży,

niepowodzeniach życiowych) oraz wydarzenia (wypadki drogowe, etc.). W przypadku mniejszego nieszczęścia, jak potknięcie się, zgubienie czegoś czy uderzenie się, osoba bliska, która jest tego świadkiem, wypowiada formułę:

(8) አኒን *anen* ‘mnie’

oznaczającą gotowość przyjęcia na siebie konsekwencji, często z towarzyszącym czasownikiem, jak np.:

(9) አኒን ለውደቅ *anen ləwdäq* ‘niech bym to ja upadł/a’

Jeżeli nieszczęście jest większe i dotyczy bezpośrednio osoby, z którą rozmawiamy, najpopularniejszym pocieszeniem wypowiadanym natychmiast po usłyszeniu złych wiadomości jest:

(10) አይዞህ/ሽ *ayzoh/sʼ* ‘nie martw się *m/f*’

często w połączeniu z pokrzepiającym:

(11) አለሁልሽ/ህ *allähu lləš/h* ‘jestem dla ciebie, przy tobie *f/m*’

Sufiks *benefactivus* ለሽ/ህ *lləš/h* wzmacnia empatyczne znaczenie wypowiedzi.

Inne wyrażenia mają na celu dodanie otuchy, zwracają uwagę na chwilowość smutku lub wzywają do zachowania stoickiej postawy, wskazując na to, że ostatecznym wynikiem nieszczęścia często bywa radość.

(12) ገድየለሎ *gəddyälläm* ‘nie szkodzi’

(13) ምንም አይደለም *mənəm aydälläm* ‘nic to’

(14) ያልፋል *yalfall* ‘przemienie’

(15) ለበጎ ነው *läbägo näw* ‘wyjdzie na dobre’

Ważną sferą, z której Etiopczycy czerpią pocieszenie, jest ściśle związana z wiarą chrześcijańską sfera duchowa. Niewierzący okre-

ślają ten rodzaj pokrzepienia fatalizmem, gdyż wynika on z głębokiego przekonania o nieuchronności wyroków boskich.

- (16) ምን ይደረግ። የሱ ሥራ/ትእዛዝ ነው
mən yəddärräg. yässu səra/tə'əzaz näw
'Cóż można zrobić. To Jego wola/rozkaz'

Bóg jest również najlepszym pocieszycielem, dlatego wyrażenia typu:

- (17) እምነትዎ በእግዚአብሔር ያድርጉ
mənnätwo bä'əgziabher yadərgu
'Bóg ci pomoże, jeśli mu zaufasz'

Najbardziej dramatycznym i często spektakularnym przejawem współodczuwania jest ለቅሶ *läqso* — uroczystość żałobna, w której uczestnictwo odczuwane jest jako obowiązek, wpływający jednak z głębokiej wewnętrznej potrzeby, a nie tylko z tego, że tak wypada. Przez trzy dni po śmierci człowieka rodzina, przyjaciele, sąsiedzi, znajomi, ale często także przyjaciele rodziny, rodziny znajomych i sąsiedzi sąsiadów przychodzą do rozstawionego dla żałobników namiotu, aby opłakiwać stratę, łącząc się w smutku z najbliższymi osobami z otoczenia zmarłego. Uroczystość ta obfituje w werbalne i pozawerbalne empatyczne zachowania mające na celu wspólne pożegnanie osoby, która odeszła na zawsze ze społeczności i zapelnienie pustki, jaka przez to powstała. Stąd wigor, z jakim wykonywane są poszczególne czynności: energiczne uderzanie się w klatkę piersiową, wyrwanie włosów, głośne lamentownie, do którego zatrudniane są profesjonalne płaczki, recytacja poematów na cześć zmarłego, sławiących jego czyny, ważnych w Etiopii na tyle, że tworzą oddzielny gatunek poezji የለቅሶ ዜግ *yäläqso zema* 'pieśni pogrzebowe'. Ekstremalnym przejawem empatii jest dotykanie użytej do przykrycia ciała ziemi i wycieranie nią policzków oraz czoła przez żałobników, mające na celu jeszcze lepsze wczucie się w sytuację zmarłego.

W Etiopii równie częste jak współodczuwanie smutku jest dzielenie radości. Do powszechnych należą wyrażenia typu:

(18) አንኳን ደስ አላችሁ።

ankwan däss alačču

‘jak dobrze, że jesteście zadowoleni/szczęśliwi’

(19) በገብረል አንደት ዕድለኛ ነህ።

bägäbrel andet addäläñña näh

‘Gabriel świadkiem, jakie ty masz szczęście’

wypowiadane z okazji sukcesów i powodzenia. Towarzyszyć im mogą parawerbalne okrzyki radości:

(20) አስይ ጽሳይ

oraz

(21) አለል ይለሉ.

Ten ostatni okrzyk niesie się przez całą Afrykę w czasach współodczuwanej radości.

Empatia jest testem człowieczeństwa i swoistym zjednoczeniem poprzez emocje z drugim człowiekiem. Badania wskazują na to, że empatia wywołuje zachowania prospołeczne, będąc wynikiem zaangażowania, natomiast jej brak jest często powodem postaw antyspołecznych. W kulturze *Habesza* potrzeba wyrażenia empatii jest często jedynym powodem wielu wydarzeń, które wzmacniają społeczne więzi. Wciąż niezwykle ważna duchowa sfera wartości chrześcijańskich jest źródłem wiary w to, że pocieszenie może płynąć tylko od Boga, gdyż ten świat jest tymczasowy. Sposób okazywania empatii w Etiopii w swej prostocie jest bardzo bliski naukom św. Pawła, który mówi:

Płaczcie, kiedy inni płaczą, śmieJCie się, kiedy się inni śmieją.

Bibliografia

- Athanasiadou A., Tabakowska, E. 1998. *Speaking of emotions. Conceptualization and Expression*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Bartmiński, J. 2006. *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Haddis Alemayehu. 2004. (9th Edition) *Fəqər əskä mäqabər*, Addis Ababa: Mega Asatami Dərəğğət.
- Harkins, J., Wierzbicka, A. (red.). 2001. *Emotions in crosslinguistic perspective*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Leslau, W. 1976. *Concise Amharic dictionary*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mantel-Niećko J., Bartnicki A. 1987. *Historia Etiopii*, Wrocław: Ossolineum.
- Meyer R., Richter R. 2003. *Language use in Ethiopia from a network perspective*, Frankfurt am Main: P. Lang.
- Mengistu Amberber. 2001. "Testing emotional universals in Amharic", w: *Cognitive Linguistics Research* 17, 36-66.
- Ong, W. J. 1999. *Orality and literacy. The technologizing of the word*, London and New York: Routledge.
- Santangelo, P. 2006. *Love, hatred and other passions*, Leiden-Boston: Brill.
- Uhlig, S. (red.). 2005. *Encyclopaedia Aethiopica II (EAE)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.